

## منبع‌شناسی مباحث جدید دانش تفسیر

محدثه قاسمی<sup>۱</sup>

### چکیده

منبع‌شناسی زیرمجموعه روش تحقیق است و با فراهم کردن شرایط تحقیق و پژوهش به توسعه علوم کمک می‌کند. عدم وجود منبع‌شناسی موجب سردرگمی در دانش مورد بررسی می‌شود و راه تحقیق و پژوهش را با دشواری‌های فراوانی همراه می‌کند. مقاله حاضر منبع‌شناسی مباحث جدید دانش تفسیر یعنی، هرمنوتیک، زبان قرآن و فرهنگ زمانه را بررسی می‌کند. براساس یافته‌های پژوهش حاضر، هرمنوتیک بیشترین و غنی‌ترین منابع را دارد. پس از آن، منابع مربوط به زبان قرآن قرار دارد و کمترین منابع مربوط به فرهنگ زمانه است.

**واژگان کلیدی:** منبع‌شناسی، زبان قرآن، فرهنگ زمانه، هرمنوتیک.

### ۱. مقدمه

یکی از مقدمات تحقیق در هر موضوع، منبع‌شناسی آن است. به فرآیند شناسایی منابع و آشنایی با ماهیت و کارکرد منابع، منبع‌شناسی می‌گویند. (اسلام‌پور، ۱۳۹۸) منبع‌شناسی زیرمجموعه روش تحقیق است. منبع‌شناسی علمی است ابزاری که به تبیین و توصیف کتب مرتبط با یک موضوع می‌پردازد. این علم در واقع علمی است که به صورت جزئی، کتاب‌های مرتبط با یک موضوع را بررسی و توصیف می‌کند و علمی جزئی‌نگر است (مجمع جهانی صادقیین، ۱۳۹۳). به واسطه این علم به راحتی می‌توان به کتب مرتبط با موضوعات مختلف و مطالب مورد نیاز دسترسی پیدا کرد. در آغاز هر تحقیق، شناسایی منابع آن اهمیت ویژه‌ای دارد و برداشتن گام نخست در راه تحقیق را آسان‌تر می‌کند.

<sup>۱</sup> . دانش‌پژوه کارشناسی ارشد تفسیر قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه المصطفی ص العالمیه، ایران.

متین در کتاب راهنمای تحقیق مجموعه و منبع‌شناسی، ابتدا چارچوبی نظری برای شناخت خاستگاه‌های تفکر میان‌رشته‌ای، رویکردهای تلفیقی و نگاه کل‌گرایانه تحقیقات جدید ارائه کرده است که چکیده سه کتاب اول، دانش ترکیبی است. سپس منابع مکتوب شامل کتاب‌ها، مقالات و مجلات (به زبان‌های فارسی و لاتین) مرتبط با میان‌رشته‌ای را معرفی می‌کند. (متین، ۱۳۹۳)

- بهنام‌فر در کتاب منبع‌شناسی و روش تحقیق در چهار بخش تاریخ‌نگاری اسلامی، تاریخ‌نگاری در اسلام، منابع تاریخ اسلام و مبانی علم تاریخ، مباحث رشته دکتری تاریخ را بررسی می‌کند. (بهنام‌فر، ۱۳۹۶)

- در کتاب کتاب‌شناسی مهدویت، فهرست، چکیده و منابع پیرامون مهدویت شامل کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های مرتبط بررسی شده است. (پارسا، ۱۳۸۴)

- انواری در مقاله منبع‌شناسی پژوهش‌های علوم عقلی، منابع تحقیق در حیطه‌های فلسفه، منطق، کلام و عرفان را معرفی می‌کند. (انواری، ۱۳۹۳)

- مقدم و نبوی در مقاله‌ای، شخصیت‌شناسی و منبع‌شناسی پژوهشگران قرآنیون را بررسی کرده‌اند. قرآنیون کسانی هستند که حجیت حدیث را به کلی رد می‌کنند، به احادیث اهمیت نمی‌دهند و تنها قرآن را برای اعتقاد و عمل کافی می‌دانند. (اخوان مقدم و نبوی، ۱۳۹۶)

منبع‌شناسی شاخه‌های مختلفی دارد. برای مثال منبع‌شناسی حدیث به نسخه‌شناسی، فهرست‌نگاری و تصحیح متون می‌پردازد. منبع‌شناسی به شکل عام، منابع هر موضوع را به شکل کلی معرفی می‌کند. در مطالعات معاصر دانش تفسیر، مباحث جدیدی مانند هرمنوتیک، زبان قرآن و فرهنگ زمانه شکل گرفته است. این مباحث جدید پیشینه طولانی ندارند و در نتیجه مطالعات در این زمینه با مشکلاتی روبه‌رو است. پژوهش حاضر برای تسهیل مطالعات آینده درباره هرمنوتیک، زبان قرآن و فرهنگ زمانه در دانش تفسیر، منبع‌شناسی این موضوعات در دانش تفسیر را بررسی می‌کند. به این منظور، منابع و کتاب‌های مرتبط با این سه موضوع به شکل مستقل بررسی و معرفی می‌شود. در انتخاب منابع سعی شده است منابعی که مختص به موضوع مورد نظر هستند و یا بخش قابل توجهی از آن منبع به موضوع اختصاص یافته است، انتخاب شود. روش گردآوری اطلاعات در مقاله حاضر کتابخانه‌ای و روش بررسی اطلاعات تحلیلی است.

## ۲. هرمنوتیک

قرآن کریم متنی الهی است که باتوجه به وجود مجمل و متشابه در آیات الهی نیازمند تفسیر است. به همین دلیل طی چهارده قرن گذشته تفاسیر متعددی از قرآن نوشته شده است که هر کدام شیوه و گرایشی در فهم و تفسیر داشته‌اند. در مورد کتاب مقدس (تورات، انجیل‌ها و...) نیز همین شیوه دنبال شده است به همین دلیل شاخه علمی هرمنوتیک برای فهم و تفسیر کتاب مقدس و سپس برای فهم و تفسیر هر متنی شکل گرفت. (رک، رضایی اصفهانی، ۱۳۹۳، ص ۳۳۲) احمد واعظی در کتاب نظریه تفسیر متن در شش فصل، چیستی هرمنوتیک، تاریخچه هرمنوتیک و هرمنوتیک هایدگر، گادامر، هابرماس، ویکور و هرمنوتیک عینی‌گرا را آورده است. وی پس از بررسی و توضیح تاریخچه هرمنوتیک تا قرن بیستم، انواع هرمنوتیک و مؤسسين آن و نظرات ایشان را معرفی و بررسی کرده و در انتها آنها را نقد و ارزیابی کرده است. فدريش نیچه و دیگران در کتاب هرمنوتیک مدرن که توسط احمدی، مهاجر و نبوی ترجمه شده است نظریاتی درباره هرمنوتیک آورده‌اند. این کتاب در چهار بخش تنظیم شده و هر بخش نوشته یکی از نویسندگان است. عناوین این کتاب شامل: حقیقت هرمنوتیک، تأویل، تأویل افراطی و نظرات نویسندگان است. هادی در کتاب نقد مبانی هرمنوتیکی، نظریه قرائت‌های مختلف از دین از چیستی دین و هرمنوتیک سخن گفته و پیشینه تاریخ قرائت‌های مختلف در غرب و شرق را بیان می‌کند. وی هرمنوتیک را براساس ادوار پیدایش و گرایش‌ها و مکاتب و بر پایه نظریه مفسران تقسیم کرده است. او در ادامه با بیان دیدگاه‌ها، اندیشه‌ها و نظرات سرشناسان در هرمنوتیک را بیان می‌کند و در بخش دیگری از کتاب، هرمنوتیک بر پایه دیدگاه‌های متفکران مسلمان را نقد و تبیین کرده است. نویسنده در بخش آخر دیدگاه‌های امام خمینی (ره) و آیت‌الله جعفر سبحانی و آیت‌الله مصباح را تشریح کرده است.

مختاری در کتاب حلقه مطالعاتی متن و هرمنوتیک (۱۳۹۱) ابتدا هرمنوتیک را تعریف کرده و پیشینه آن را مطرح می‌کند. در ادامه نظرات سرشناسان در هرمنوتیک مانند هایدگر، شلایر ماخر، گادامر و ریکور، هرش و بتی و دیلتای را آورده است. وی در گفتارهای جداگانه، تفصیل نظریات را بیان کرده و در هر گفتار، چکیده‌ای از مطالب بیان شده در گفتار را نیز آورده است. معلمی، حسن، ۱۳۹۰، معرفت‌شناسی و مباحث جدید کلامی، قم، بوستان کتاب. حسن معلمی در کتاب معرفت‌شناسی و مباحث جدید کلامی (۱۳۹۰) پس از طرح مباحث مقدماتی

مانند تعریف معرفت‌شناسی و موضوع و هدف آن در طی دو فصل کلی، معرفت حقیقی و امکان علم و بحث شکاکیت را بیان کرده است و در یکی از بخش‌ها، هرمنوتیک را (قرائت‌های مختلف) در قالب سه دسته آورده است. کتاب: مجتهد شبستری، محمد، ۱۳۸۴، «هرمنوتیک، کتاب و سنت»، تهران، طرح نو، چاپ ششم. کتاب هرمنوتیک، کتاب و سنت از مجتهد شبستری (۱۳۸۴) به دو بخش تقسیم می‌شود. بخش اول شامل نقش و تأثیر پیش‌فهم‌ها، علایق و انتظارات مفسران در تفسیر وحی است. بخش دوم حاوی موضوعاتی پیرامون نقد، اصلاح و بازسازی اندیشه دینی است. موضوعات هر دو بخش مسائل عمده فرآیند تفسیر وحی را تشکیل می‌دهند. کتاب هرمنوتیک تألیف علیرضا اعرافی (۱۳۹۵) در شش فصل نوشته شده است. نویسنده ابتدا مفهوم‌شناسی هرمنوتیک و پیشینه و ادبیات آن را آورده است. وی در همین راستا به نحله‌های هرمنوتیک اشاره کرده و هر کدام را در فصلی مجزا همراه با بیان نظریه مبدعین و نظریه‌پردازان آن نظریه‌ها بررسی کرده است. نویسنده در فصل دیگر، تمام نظرات را نقد کرده و یک جمع‌بندی از نقدها ارائه کرده است. در فصل پایانی به موضوعاتی درباره هرمنوتیک در ساحت اسلامی اشاره کرده است. این موضوعات شامل علوم اسلامی مرتبط با هرمنوتیک، اصول و عوامل مؤثر بر فهم و مقدمات اجتهاد و ... است. در آخر نیز چکیده‌ای از مطالب کتاب آورده است.

ربانی گلپایگانی (۱۳۸۹) در کتاب معرفت دینی از منظر معرفت‌شناسی ابتدا معرفت دینی، چیستی معرفت‌شناسی و موضوعات مورد بحث در این زمینه را آورده است. این موضوعات شامل: اصول عقلی شناخت، ابزارهای شناخت در معرفت دینی، صواب و خطا در معرفت دینی، حجیت و قداست در معرفت دینی، نقش معرفت‌های غیر دینی در معرفت دینی و تحول و تکامل در معرفت دینی است. مباحث این کتاب در دو بخش کلی تنظیم شده است. بخش اول درباره مسائل کلی در باب معرفت دینی و بخش دوم بحث درباره تحول و تکامل معرفت دینی است. در ذیل بخش دوم در فصل ۱۴ نظریه قبض و بسط هرمنوتیک آمده است و پس از بیان چیستی هرمنوتیک، دیدگاه شلایر ماخر و گادامر نقد و ارزیابی می‌شود.

پورحسن در کتاب هرمنوتیک تطبیقی (بررسی همانند فلسفه تأویل در اسلام و غرب) (۱۳۸۴) ابتدا به نخستین کاربرد هرمنوتیک و تعریف اصطلاح هرمنوتیک اشاره کرده است. وی در فصل اول نظریه‌هایی درباره زبان، متن و معنا را آورده است و سپس به دوره هرمنوتیک در

غرب اشاره کرده است. ایشان به فراخور بحث، نظرات گادامر و پل ریکور در هرمنوتیک را در فصلی مجزا بررسی می‌کند و در فصل پایانی با عنوان حقیقت و نقد، چند مسئله چالش‌برانگیز هرمنوتیک را بیان می‌کند. این مسائل در حوزه اسلامی اهمیت زیادی دارند.

### ۳. فرهنگ زمانه

مقصود از فرهنگ زمانه، فرهنگ عرب عصر نزول قرآن است که با عنوان فرهنگ جاهلیت عرب از آن یاد می‌شود. رابطه قرآن و فرهنگ زمانه یکی از مسائل نوپدید در حوزه قرآن‌پژوهی است که خاستگاه اصلی آن غرب است. آنها تورات و انجیل را زمانمند و مکانمند و تحت تأثیر فرهنگ زمانه می‌دانستند و مستشرقان همین مطلب را به قرآن سرایت دادند. برخورد معقول و منطقی با این مطلب در حوزه اسلامی می‌تواند رازگشای برخی آیات مرتبط با عقاید و آداب و رسوم عرب جاهلی باشد و به فهم و تفسیر بهتر قرآن کمک کند. (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۳، ص ۲۷) کتاب درآمدی بر اصول تحول فرهنگی تألیف بهجت‌پور (۱۳۸۸) در هفت فصل، ابتدا به تحول آفرینی در قرآن اشاره کرده و سپس نقش سبک ترتیب نزول سوره‌ها در فهم بهتر تحول فرهنگی را بررسی می‌کند. وی در آخر نیز نمونه‌هایی از اصول تحولی فرهنگی را با نگاه به نزول تدریجی آورده است. ذوعلم در کتاب فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم (۱۳۹۳) در چهار فصل کلی که هر کدام بخش‌های مختلفی ذیل خود دارد، ابتدا مباحثی درباره فرهنگ و دین را بیان می‌کند و سپس زیرساخت فکری و اعتقادی جامعه مانند اعتقاد به خداوند متعال، جریان قسط و عدل در نظام هستی و ... را می‌آورد. در ادامه نیز مختصات کلی و محوری جامعه اسلامی و ویژگی‌های جامعه اسلامی در عرصه‌های گوناگون مانند عرصه عبادت و معنویت و روابط و اخلاق اجتماعی، امور اقتصادی و معیشتی و عرصه امور سیاسی و شئون حکومتی تبیین می‌شود.

کتاب قرآن و فرهنگ عصر نزول تألیف فقیه (۱۳۹۱) در چهار فصل، دیدگاه مستشرقان درباره تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ زمانه را بررسی می‌کند. وی دیدگاه روشن‌فکران و دیدگاه قرآن را در این زمینه بررسی کرده است. ایشان در فصل پایانی پس از بیان دیدگاه‌ها و بررسی آنها، دیدگاه مورد تأیید برهان و قرآن را تبیین کرده است. کتاب قرآن و فرهنگ زمانه تألیف سید محمدعلی ایازی (۱۳۹۰) پاسخ‌گویی به یکی از شبهاتی است که علامه معرفت در کتاب شبهات و ردود حول القرآن الکریم خود آورده است. وی در این کتاب با عنوان مستقلی، اصل شبهه را

بررسی کرده و به آن پاسخ داده است. مترجم کتاب حکیم‌باشی است. این کتاب در دو عنوان کلی آیا قرآن از فرهنگ زمانه تأثیر یافته است و فرهنگی که قرآن با آن به مبارزه برخاست به عدم تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ زمانه پرداخته است. ایشان با بیان شبهات مصداقی ذیل این بحث مانند زن و منزلت او در قرآن و خرافات دورافتاده جاهلی، تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ زمانه را بررسی می‌کند و درصدد رفع این شبهات برمی‌آید.

مسعودی در کتاب قرآن و فرهنگ زمانه (۱۳۹۱) در سه بخش کلیات، شبهات مبنایی و شبهات مصداقی، موضوعات مرتبط در این زمینه را بررسی می‌کند. در بخش اول، معناشناسی واژگان کلیدی و مظاهر فرهنگی عصر نزول و در بخش دوم، ویژگی‌های وحی و دیدگاه‌های گوناگون درباره وحی بررسی می‌شود. بخش سوم نیز شبهات مصداقی در شش فصل را بررسی می‌کند. این شش فصل عبارتند از: شبهات زبانی تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ عصر نزول، شبهات علمی تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ عصر نزول، شبهات فرهنگی و اعتقادی تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ عصر نزول، شبهات حقوقی تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ عصر نزول، شبهات روان‌شناختی تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ عصر نزول و شبهات جامعه‌شناختی تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ عصر نزول.

#### ۴. زبان قرآن

قرآن کریم به زبان عربی نازل شده است، ولی اصطلاحات خاصی دارد. زبان قرآن یکی از مباحث زیربنایی تفسیر است که مفسر باید در مورد آن جست‌وجو کند و نظریه خاصی را برای مبنای تفسیر خود برگزیند. زبان قرآن با دو دانش نوپدید زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ارتباط دارد. تعیین مرز و نوع ارتباط زبان قرآن با این دو دانش و کاربردهای خاص دانش نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی در مورد قرآن لازم است. مبحث زبان قرآن از جهت ساختاری مانند صرف و نحو، زیرمجموعه زبان‌شناسی است و از نظر معناداری نیز با مباحث هرمنوتیک و فلسفه زبان و زبان دین ارتباط برقرار می‌کند. واعظی ابتدا در فصل اول کتاب نظریه تفسیر متن (۱۳۹۲) به هرمنوتیک و نظریه تفسیر و مسائل نظریه تفسیر مشغول اشاره می‌کند. وی پس از بررسی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی معنا و مسائل مرتبط با این دو موضوع در فصل آخر به جایگاه اخلاقیات معنا در نظریه تفسیر و اقتضات هرمنوتیکی متن وحیانی و مبنای قرآن‌شناختی و تفسیر اشاره کرده است. وی ذیل مبنای قرآن‌شناختی و تفسیر پس از بیان مبنای به مبحث تاریخ‌مندی متن وحیانی متمرکز شده و برای بیان تاریخ‌مندی به دیدگاه نصر حامد ابوزید بسنده

کرده است؛ زیرا او نسبت به اقران خود جامع‌تر و منظم‌تر است و در آخر نیز دیدگاه ابوزید را نقد و بررسی کیده است.

کتاب زبان قرآن با نگاهی به چالش‌های کلامی و فلسفی تألیف ساجدی (۱۳۹۲) در ۱۵ درس تدوین شده است. وی در کتابش ابتدا به چیستی معنا و معناداری زبان قرآن اشاره می‌کند و در ادامه به معرفت‌بخشی زبان قرآن اشاره کرده است. وی ذیل این بحث به مقایسه زبان قرآن با زبان اسطوره و نمادین اشاره کرده است و در انتها به ویژگی‌های زبان قرآن اشاره کرده و به صورت تفصیلی توضیحاتی در این زمینه ارائه کرده است. قائمی‌نیا در کتاب قرآن و معرفت‌شناسی (۱۳۹۲) طی شش فصل که هر کدام چند گفتار دارد به تفصیل به بیان چیستی معرفت و اقسام آن و تعریف در قرآن و مسائل مرتبط با آن پرداخته است. فصل چهارم کتاب با عنوان هرمنوتیک و زبان‌شناسی شامل چند گفتار است. نویسنده در گفتار سوم با عنوان رویکردی تطبیقی به هرمنوتیک و تفسیر قرآن به بیان هرمنوتیک و دیدگاه‌های مهم در آن پرداخته و در انتها نتیجه‌گیری کرده است.

نکونام در کتاب درآمدی بر معناشناسی قرآن (۱۳۹۰) در ۱۶ فصل زبان قرآن را بررسی می‌کند. وی ابتدا به کلیاتی از معناشناسی قرآن و سپس به عناوینی چون زبان و لهجه قرآن اشاره کرده است. در ادامه به صورت مفصل، مباحثی مانند اقتراض در قرآن، وضع و اشتقاق در قرآن، اجمال معنایی در قرآن، تشابه معنایی و چندمعنایی در قرآن آمده است. در فصل آخر این کتاب به معناشناسی تاریخی و توصیفی در قرآن اشاره شده است. کتاب معناشناسی شناختی قرآن از قائمی‌نیا (۱۳۹۰) در ده فصل، توضیحاتی جامع درباره زبان قرآن دارد. وی ابتدا زبان‌شناسی شناختی را توضیح داده است و سپس توضیحی درباره اصالت تعبیرهای قرآنی و مفهوم‌سازی قرآنی و بافت آیات و مقولات معنایی در قرآن آورده است. ایشان در ادامه با بیان فضاهای ذهنی در قرآن، نقش تلفیق مفهومی در معناشناسی قرآن و علیت و پنجره‌های علی در معناشناسی قرآن را بررسی می‌کند. کتاب معیارپذیری تفسیر قرآن (رهیافت و چالش‌ها) تألیف فتحی ۱۳۹۶ شامل سه بخش کلیات و مبانی، دلایل معیارپذیری تفسیر متون و تحلیل چالش‌های فراروی معیارپذیری تفسیر مسائل است. هر کدام از این بخش‌ها، فصولی شامل مفهوم‌شناسی و فرآیند فهم متون دارند و مبانی حاکم بر تفسیر متون و دلایل و شواهد

معیارپذیری تفسیر قرآن و مبانی رویکرد ذهنی‌گرا در تفسیر پیامدهای معرفتی این رویکرد در تفسیر را بیان می‌کنند.

## ۵. نتیجه‌گیری

علوم بشری در دوران معاصر، تحولات شگفت‌انگیزی را تجربه کرده است. قرآن‌پژوهی نیز در دوران معاصر از این تحولات بی‌نصیب نمانده و در اثر رویارویی با این علوم، شبهات جدید را پیش روی خود داشته است. از این رو قرآن‌پژوهان نیز در این حوزه برای تبیین مبانی تفسیر قرآن و پاسخ‌گویی به شبهات جدید، تألیفات بسیاری داشته‌اند که با عنوان مباحث جدید دانش تفسیر از آنها یاد می‌شود. مقاله حاضر منبع‌شناسی مباحث جدید تفسیر شامل هرمنوتیک، فرهنگ زمانه و زبان قرآن را بررسی کرده است. منابع در این زمینه بسیار فراوان است. نوشتار حاضر ذیل هر عنوان و موضوع با تعریف اجمالی، چند منبع را به شکل مختصر توصیف کرده است. براساس یافته‌های پژوهش حاضر، منابع مربوط به مبحث هرمنوتیک غنای بیشتری دارند و منابع متعددی در این موضوع نوشته شده است. علت توجه به این موضوع گره خوردن آن با مباحث زبان‌شناسی و علم اصول و نتایج کلامی آن برای دانش تفسیر است. کمترین منابع نیز در موضوع فرهنگ زمانه به چشم می‌خورد و این حاکی از ضعف نگاه تاریخی به عصر نزول است. منابع مربوط به زبان قرآن در میانه دو موضوع دیگر قرار دارد.

## فهرست منابع

۱. اخوان مقدم، زهره، و نبوی، سیدمجید (۱۳۹۶). شخصیت‌شناسی و منبع‌شناسی قرآنیون. نشریه سفینه، شماره ۵۷، ۱۳۵-۱۵۷.
۲. اسلام‌پور کریمی، حسن (۱۳۹۸). خودآموز مقدمات پژوهش، زیر نظر دکتر احمد حسین شریفی. تهران: سمت.
۳. اعرافی، علیرضا (۱۳۹۵). هرمنوتیک. قم: مؤسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
۴. انواری، سعید (۱۳۹۳). منبع‌شناسی پژوهش‌های علوم عقلی. نشریه نقد کتاب کلام فلسفه عرفان، شماره ۴ و ۳، ۱۹۹-۲۱۶.
۵. ایازی، سیدمحمدعلی (۱۳۹۰). قرآن و فرهنگ زمانه. مترجم: حکیم‌باشی، حسن. قم: تهמיד.
۶. بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۸۸). درآمدی بر اصول تحول فرهنگی (با الهام از نزول تدریجی قرآن). قم: بوستان کتاب.
۷. بهنام‌فر، محمدحسن (۱۳۹۶). منبع‌شناسی و روش تحقیق (تاریخ). تهران: مکتب ماهان.
۸. پارسا (پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی) (۱۳۸۴). کتاب‌شناسی مهدویت. قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج).
۹. پورحسن، قاسم (۱۳۸۴). هرمنوتیک تطبیقی (بررسی همانندی تأویل در اسلام و غرب). قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.



۱۰. ذوعلم، علی (۱۳۹۳). کتاب فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۱. ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۸۹). معرفت دینی از منظر معرفت‌شناسی. تهران: کانون اندیشه جوان.
۱۲. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۳). منطق تفسیر ۴ (فرهنگ زمانه، زبان قرآن، هرمنوتیک). قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۱۳. ساجدی، ابوالفضل (۱۳۹۲). زبان قرآن با نگاهی به چالش‌های کلامی و فلسفی. تهران: سمت.
۱۴. فتحی، علی (۱۳۹۶). معیارپذیری تفسیر قرآن (رهیافت‌ها و چالش‌ها). تهران: سمت.
۱۵. فقیه، حسین (۱۳۹۱). قرآن و فرهنگ عصر نزول. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۶. قائمی‌نیا، علیرضا (۱۳۹۰). معناشناسی شناختی قرآن. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۷. قائمی‌نیا، علیرضا (۱۳۹۲). قرآن و معرفت‌شناسی. تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۸. متین، منصور (۱۳۹۳). راهنمای تحقیق و منبع‌شناسی میان‌رشته‌ای. مکان: سپهر اندیشه.
۱۹. مجتهد شبستری، محمد (۱۳۸۴). هرمنوتیک، کتاب و سنت. تهران: طرح نو.
۲۰. مجمع جهانی صادقیین (۱۳۹۳). منبع‌شناسی. قم: دسترسی در تاریخ ۱۳۹۸/۱۲/۲۸ از سایت <http://sadeghain.net/fa/Article/View/50>
۲۱. مختاری، محمدحسین (۱۳۹۱). حلقه مطالعاتی متن و هرمنوتیک. قم: نشر مرتضی.
۲۲. مسعودی، جهانگیر (۱۳۸۶). هرمنوتیک و نواندیشی (تبیین اصول گادامر و تطبیق آن بر مبنای معرفتی نواندیشان مسلمان ایرانی). قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۳. مسعودی، سعید (۱۳۹۱). قرآن و فرهنگ زمانه. قم: بوستان کتاب.
۲۴. معلمی، حسن (۱۳۹۰). معرفت‌شناسی و مباحث جدید کلامی. قم: بوستان کتاب.
۲۵. نکونام، جعفر (۱۳۹۰). درآمدی بر معناشناسی قرآن. قم: دانشکده اصول دین.
۲۶. نیچه، فردریش، و همکاران (۱۳۷۹). هرمنوتیک مدرن: گزیده جستارها. مترجم: احمدی، بابک. تهران: نشر مرکز.
۲۷. واعظی، احمد (۱۳۸۶). درآمدی بر هرمنوتیک. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۸. واعظی، احمد (۱۳۹۲). نظریه تفسیر متن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۹. هادی، قربانعلی (۱۳۸۸). نقد مبانی هرمنوتیکی نظریه قرائت‌های مختلف از دین. قم: المصطفی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی